

Ա. ԴԱՆԱԼԱՆՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՇՆԵՐԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԳՐԱՎՈՐ
ՍԿՋԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

Ինչպես ուրիշ երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում, բանավոր ձևով ստեղծված առածների ու ասացվածքների հետ միասին, որոնք կազմել են ժողովրդի ավանդական բանահյուսության տվյալ ժանրի հիմնական հարստությունը, գոյություն են ունեցել նաև գրավոր աղբյուրներից առաջ եկած առածներ ու ասացվածքներ: Իրանց համար հիմք են ծառայել տարբեր դարերի աշխարհիկ ու կրոնական, պատմական ու փիլիսոփայական, հրապարակախոսական ու ղեղարվեստական դանազան գրական հուշարձանների (թե՛ ինքնուրույն և թե՛ թարգմանական) մեջ առկա բազմաթիվ իմաստալից ասույթներ, պատկերավոր արտահայտություններ կամ աֆորիզմներ, որոնք տարբեր ուղիներով ու ձևերով մուտք գործելով բանավոր ավանդության մեջ և ձևաք բերելով բանահյուսական գույն ու երանդ, ժամանակի ընթացքում դարձել են ժողովրդական առածներ ու ասացվածքներ:

Իրավոր ասույթների ու աֆորիզմների ներթափանցումը ժողովրդական բառ ու բանի մեջ, ընդհանրապես, ստեղծագործական բավական բարդ մի երեվույթ է: Այն տեղի է ունենում երկար ժամանակի ընթացքում, միջնորդավոր դանազան օղակներով: Այդ երևույթը սերտորեն կապված է տվյալ ժողովրդի ապրած միջավայրի, նրա պատմական ճակատագրի, ուրիշ ժողովուրդների հետ ունեցած քաղաքական, կուլտուրական շփման ու հարաբերությունների հետ:

Ժողովրդի մեջ սովորաբար ընդունելություն են գտնում ու տարածվում են այնպիսի գրավոր ասույթներ կամ աֆորիզմներ, որոնք իրենց բովանդակությամբ հարադատ ու համահնչուն են լինում նրա մեծամասնության աշխարհայացքին ու աշխարհազգացողությանը, ճաշակին ու հոգեբանությանը, այնպիսի գրավոր ասույթներ կամ աֆորիզմներ, որոնք իրենց ատաղձով ու ակունքներով, ավել կամ պակաս շափով, կապված են լինում բանավոր խոսքի ավանդների հետ:

Իրա հետ միասին գրավոր աղբյուրներից հասարակական լայն շրջանների մեջ երբեմն թափանցում են նաև այնպիսի ասույթներ կամ աֆորիզմներ, որոնք դրսևորում են տիրապետող դադափարախոսության ազդեցությունը և ժողովրդի որոշ շերտերի աշխարհայացքի դասակարգային ու պատմական սահմանափակությունը:

Հայաստանում հայտնի հնագույն գրավոր հուշարձաններից ժողովրդական առած-ասացվածքների համար նյութ են մատակարարել միջազգային բնույթի երեք հուշարձան, որոնք շնայած իրենց օտար ծագմանը, պատմական դեպքերի բերումով, տարածում ու ընդունելություն են գտել մեզանում:

Այդ հուշարձաններից առաջինը Աստվածաշունչն է իր Հին ու Նոր կտակարաններով:

Տասնյակ դարերի ընթացքում ստեղծված, մշակված ու խմբագրված մի գիրք է դա, որն արտացոլում է իր մեջ վաղնջական ժամանակների ժողովրդական առասպելների, ավանդույթյունների ու կրոնական սիստեմների բազմազան շերտավորումները: Քրիստոնեական միֆոլոգիայի այդ հանրագիտարանը հարուստ նյութ է տալիս հնագույն մի քանի ժողովուրդների, մասնավորապես հին երբայեցիների, կյանքի ու կենցաղի, տնտեսական, քաղաքական հարաբերությունների, փիլիսոփայական հայացքների, իրավական նորմերի, հավատալիքների, վիպական ու քնարական ստեղծագործությունների վերաբերյալ: Հին կտակարանը, ուր վերարտադրված են հրեական ժողովրդի հեռավոր անցյալի դեպքերն ու գեմքերը, աչքի է ընկնում իր գերազանցապես աշխարհիկ բովանդակությամբ: Նոր կտակարանի համար, որը կապված է քրիստոնեության առաջին շրջանի անց ու դարձերի հետ, ավելի բնորոշ են կրոնա-բարոյախոսական մոտիվները:

Հանդիսանալով աշխարհի հնագույն ու տարածված գրավոր հուշարձաններից մեկը, Աստվածաշունչը դարեր շարունակ նշանակալից դեր է խաղացել քրիստոնեությունն ընդունած բազմաթիվ ժողովուրդների հոգևոր կյանքում, յուրովի ազդելով նրանց կրոնական հայացքների, ավանդական բանահյուսության, բարոյագիտական ու գեղագիտական ըմբռնումների, լեզվի ու գրականության վրա:

Անուրանալի է Աստվածաշունչի գերը նաև հայ ժողովրդի կյանքում: Թարգմանվելով հայերենի գեոևս 5-րդ դարում, Սահակի, Մաշտոցի ու սրանց ավագ աշակերտների ձեռքով, Աստվածաշունչը քրիստոնեական կրոնի քարոզի հետ զուգընթաց մեզանում ծառայել է նաև լուսավորության և ուսման տարածման գործին: Նրա միջոցով Մաշտոցն ու իր բազմաթիվ աշակերտները գրագիտություն են տարածել Հայաստանում:

Շնորհիվ իր բազմակողմանի ու հարուստ բովանդակության, պարունակած հետաքրքիր և միաժամանակ պարզ ու մատչելի զրույցների, պատմվածքների, առակների ու երգերի, Աստվածաշունչը երկար դարերի ընթացքում տարածված գիրք է եղել Հայաստանում:

Աստվածաշունչի և մասնավորապես Ավետարանի մասին հայ ժողովրդի մեջ այն կարծիքն է եղել, որ դա իր տեսակի մեջ բացառիկ մի ստեղծագործություն է. «Գիրք շատ կա, ամժա մինն էլ Ավետարանին տեղը բռնիլ չի» — ասել են դարաբազցի հայերը, ընդգծելով այն առավելությունը, որ ունեցել է նրանց աչքում Ավետարանը: «Ավետարանի կուղկեմեն է խոսում», — ասել են թիֆլիսեցի հայերը, երբ ուզեցել են ակնարկել մեկի ճշմարտախոս լինելը: Մի քանի ուրիշ վայրերում՝ ճշմարտություն, իմաստություն, ավետիք, բարի համբավ հայտնող մարդու համար ասել են. «Երան չէ, Ավետարան է»: Շատ սովորական ու տարածված է եղել Հայաստանում «Ավետարանի կողին գրած խոսք» արտահայտությունը՝ անսուտ խոսք իմաստով:

Աստվածաշունչն իր բազմազան մասերով (Հին ու Նոր կտակարաններ, Ավետարան) Հայաստանում տարածվել է նախ հարյուրավոր գրչագիր օրինակ-

¹ Գ. Բ ա ռ խ ու զ ա թ յ ա ն, Բարոյական առածներ, Տփլիս, 1898, էջ 12:

Գ. Տ ե թ - Ա ղ ե թ ս ա ն դ թ յ ա ն, Թիֆլիսեցոց մտավոր կյանքը, Թիֆլիս, 1885, էջ 79:

Ս ա. Մ ա լ խ ա ս յ ա ն ց, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. Ա, Երևան, 1944, էջ 295:

ներով, իսկ ապա (տալազրական գյուտից հետո) տասնյակ դարար ու աշխարհարար հրատարակություններով, որոնք լույս են տեսել զանազան ժամանակ, զանազան վայրերում:

Պատերազմի, գաղթի, տեղահանության և առհասարակ որևէ աղետի (հրգեհ, հեղեղ և այլն) ժամանակ, Հայաստանի բնակիչների առաջին հոգսերից մեկը եղել է փրկել իրենց տան Աստվածաշունչը կամ Ավետարանը: Ժողովուրդը բերնե-բերան և սերնդից-սերունդ հաղորդել է այն աննկուն շանքերի մասին, որ գործադրել են նրա զավակները՝ թշնամու կողմից գերված Ավետարանն ազատագրելու համար:

Աստվածաշնչի աղղեցություններ հնուց Հայաստանում ստեղծվել ու պատմվել են բազմաթիվ ժողովրդական ավանդություններ ու դրույցներ՝ Ադամի ու Եվայի, Նոյան տապանի ու ջրհեղեղի, Կայնի ու Աբելի, Ռուսուտու կալի, Հոր Երանելու, Եղիա մարգարեի, Գավթի թագավորի, Մարիամի ու Հովսեփի, Քրիստոսի ու նրա առաքյալների հրաշագործությունների մասին և ուրիշ նմաններ: Այդ ավանդություններից ու դրույցներից շատերը կապվելով Հայաստանի աշխարհագրական միջավայրի, ժողովրդի կենցաղի, հոգեբանության, նրա կյանքում տեղի ունեցած պատմական անց ու դարձերի հետ, ձևոք են բերել տեղային յուրահատուկ գծեր:

Նույն ճանապարհով հայ ժողովրդի մեջ մուտք են գործել, տեղայնացվել, նրա բառ ու բանի հետ համադրվել ու ձուլվել են նաև հնագույն մի քանի ժողովուրդների բանահյուսությունից սերող աստվածաշնչյան բազմաթիվ պատգամներ ու թևավոր խոսքեր:

Դրան նպաստել է, նախ և առաջ, այն հանգամանքը, որ և՛ Աստվածաշունչի և՛ Ավետարանի լեզուն եղել է ո՛չ թե մեր որոշ մատյաններին հատուկ խրթին դրարարը, այլ բավական պարզ ու հասկանալի գրավոր մի լեզու, որը թիչ է տարբերվել ժամանակի ընդհանուր խոսակցական լեզվից:

Պակաս կարևոր դեր չի խաղացել նաև այն հանգամանքը, որ հիշյալ հուշարձանները եղել են այն եզակի գրքերը, որոնք ընթերցվել են ոչ թե մի անգամ, այլ եկեղեցու միջոցով դարեր շարունակ պրոպագանդվել են հասարակական լայն շրջանների մեջ:

Հին կտակարանից ծագումն առած հայկական առածների ու ասացվածքների մեջ աչքի են ընկնում գլխավորապես մարդկային-հասարակական և կենցաղային հարաբերություններին ու երևույթներին վերաբերող հիմնականում աշխարհիկ բնույթի ստեղծագործություններ: Դրանց համար հիմք են հանդիսացել զանազան մարգարենների ու առաքյալների պատգամները, Սիրաքի առածները և հատկապես Սողոմոնի հռչակավոր առակները, որոնց հեղինակը մեզանում համարվել է խելքի ու իմաստության շափանիչ-օրինակ, նյութ դառնալով բազմաթիվ ժողովրդական դրույցների ու ավանդությունների:

Խելոք մարդուն բնութագրելու և նրա նկատմամբ իրենց ունեցած դրական վերաբերմունքը բացահայտելու համար, Հայաստանի տարբեր զավառների բնակիչներն ասել են. «Իսկը (իսկական) Սողոմոն իմաստունն է», «Սողոմոն իմաստունի խելքն ունի», «Սողոմոն իմաստունի բովին կուզա» և այլն:

Սողոմոնին վերագրվող «առակ» կոչված ալլաբանական խոսքերից, երբեմն նրանց ավանդական հեղինակի անվան հիշատակմամբ («Սողոմոն իմաստունն ասել է» և ուրիշ ձևերով), իսկ հաճախ էլ առանց դրան, մեզանում, իբրև ժողովրդական առածներ կամ ասացվածքներ, գործ են ածվել շատերը:

Այդպիսիներից մեկն է, օրինակ, «Լաւ է բարեկամ մեծավոր, քան զեղբայր հեռաւոր»¹ առակը, որի իմաստն այն է թե՛ մարդկային հարաբերությունների մեջ հիմնականը ո՛չ թե արջունակցական կապն է, այլ հասարակական, կենցաղային մոտիկությունը, մտերմությունը:

Սրա ժողովրդական նմանակները Հայաստանում հայտնի են՝ «Մոտիկ հարեանը լավ ա, քանց հեռու քարեկամը», «Լավ դրկիցը դեշ քարեկամեն լավ է», «Մրտակից հարեանը անսիրտ ախպորից լավ ա» և նման ուրիշ ձևերով²:

Հայկական առածների շարքն անցած սոցումոնյան մի այլ առակ է՝ «Որ փորէ խորխորատ բնկերի իւրում՝ ինք 199է գնա»³ բարոյախոսական խրատ-նախազգուշացումը՝ ուղղված շարագործ մարդկանց, որի նպատակն է դարձի բերել նրանց վատ ճանապարհից:

Սույն առակը մեղանում ասվում է ժողովրդական այս և նման տարբերակներով. «Ուրըշի հոր փորողը, ինքը կրնկնի մեշը», «Հոր փորողը՝ ինքը կրնկնի մեշը», «Իր ձեռքով հոր փորէ, ինքը գեվեր ննզնի» և այլն⁴:

Սոցումոն իմաստունին վերադրված առակներից Հայաստանում տարածված է եղել նաև՝ «Լաւ է անուն բարի, քան զվեծուրիւն քաղում, եւ քան զարծար եւ զոսկի» առակը⁵, որ հակադրված են իրար լավ անունն ու ունեցվածքը՝ առաջինի նախապատվությամբ: Արտահայտելով «բարի անուն» ունեցող ընչազուրկ խավերի տրամադրությունները, այս առակը սիրով ընկալվել է մեր հասարակության լայն շրջաններում և ձեռք է բերել մեծ ժողովրդականություն: Այն Հայաստանում հայտնի է հետևյալ տարբերակներով. «Բարի անունը լավ ա, քանց աշխարհի դանձը», «Լավ ա անուն բարի, քան դանձ աշխարհի», «Անունը թանկ արժե, մալը ձեռքի կեղտ է», «Տուն ու տեղ սե փող շարժի, մարդիս անունն է գովելի» և այլն⁶:

Սոցումոնի առակներից, Սիրաքի ասույթներից և Հին կտակարանի մյուս գրքերից ծագած հայկական առած-ասացվածքներից են նաև հետևյալները. «Ունևորին՝ շատ քարեկամ, շունևորին՝ քիշ քարեկամ» ՀԱ⁷, 7 (ըստ Հին կտակարանի՝ «Քարեկամք մեծատանց քաղումք», Առակ, Ժդ):

«Աշխարհի շինողն ու քանդողը լիզուն է», ՀԱ, 18 (ըստ Հին կտակարանի՝ «Մահ և կեանք ի ձեռս լեզուի», Առակ, ԺԸ):

«Հարուստին խոսքը անցուկ կրլա, աղքատինը՝ մոռցուկ», ՀԱ, 7 (ըստ Հին կտակարանի՝ «Խօսեցաւ մեծատուն և ամենեքեան լոկցին», Սիրաք, ԺԳ):

«Ուտքով ընկնողը կեյնա, լեզվով ընկնողը շեյնա», ՀԱ, 18 (ըստ Հին կտակարանի՝ «Լաւ է յտաից դայթակղել՝ քան ի լեզուէ», Սիրաք, Ի):

«Խաչիս (անխառն) ոսկին բովքմբ բեկու կանի» (հայտնի դառնալ), ՀԱ, 46 (ըստ Հին կտակարանի՝ «Ի հուր փորձի ոսկի», Սիրաք, Բ):

«Պապեր ժուռ (աղոխ) կերան, թոռներուն աղան հարվեցալ», «Հերերը ժուռ կերան, որդիերանց ատամն առալ», ՀԱ, 11 (ըստ Հին կտակարանի՝ «Հարք աղոխ կերան և որդուց ատամունք առան», Եզեկ., ԺԸ) և այլն:

¹ Հին կտակարան, Առակք Սոցումոնի, գլուխ ԺԸ:

² «Հայկական առածանի», 1951, էջ 8—9:

³ Հին կտակարան, Առակք Սոցումոնի, գլուխ ԻԶ:

⁴ «Հայկական առածանի», էջ 92:

⁵ Հին կտակարան, Առակք Սոցումոնի, գլուխ ԻԲ:

⁶ «Հայկական առածանի», էջ 126, 179:

⁷ ՀԱ — «Հայկական առածանի»:

Հին կտակարանի հետ միասին մեզանում ժողովրդական առածների ու ասացվածքների համար առաջ նյութ է տվել նաև Նոր կտակարանը կամ Ավետարանը: Մատթեոս, Մարկոս, Դավիթ և Հովհաննես ավետարանիչներին վերագրվող մի շարք այլաբանական և ուղղակի նշանակություն ունեցող արտահայտություններն ու ասույթները, իբրև «Ավետարանի կողին գրված» խոսքեր, երբեմն բառացի, երբեմն էլ փոփոխված ձևով, մտել են ժողովրդի մեջ և առածի կամ ասացվածքի կերպարանք ընդունելով ավանդվել բերանից-բերան ու սերնդից-սերունդ:

Անհրաժեշտ է, սակայն, նկատել, որ հակառակ Հին կտակարանյան առած-ասացվածքների, ուր գերիշխում է աշխարհիկ ոգին, Ավետարանից ծագած առածների ու ասացվածքների մեջ ավելի է զգալի կրոնա-բարոյախոսական տարրը, մի հանգամանք, որ բխում է հիշյալ երկու հուշարձանների բովանդակության առանձնահատկություններից:

Հայկական առածների շարքը ներթափանցած ավետարանական նմանօրինակ պատգամներից մեկն է՝ «Որ համբերեսցէ՛ ի սպառ՝ նա կեցցէ»¹ արտահայտությունը, տիպիկ քրիստոնեական մի բարոյախոսություն, որն ստեղծված է հասարակության ճնշված ու հալածված խավերին մխիթարելու, նրանց՝ հուսահատությունից և մանավանդ ընդվզումից հեռու պահելու համար: Մի բարոյախոսություն, որով եկեղեցու հայրերը դարեր շարունակ ձգտել են թմբեցնել աշխատավոր ժողովրդին հեռավոր ապագայի մշուշոտ անուրջով:

Այս պատգամը մեզանում ասվել է՝ «Համբերությունը կյանք է», «Համբերե, որ համ բերե», «Համբերե օր բերանդ համ դա» և այլ վարիանտներով²:

Նույն տիպի ավետարանական մի պատգամ է նաև՝ «Հաւատք էո կեցուցին էեզ»³ արտահայտությունը, որով քրիստոնեական եկեղեցին հորդորել է ժողովրդին հավատարիմ մնալու իր սկզբունքներին և կյանքում դժվարության հանդիպելիս՝ հենվելու հավատի վրա:

Այս պատգամի քանահյուսական խմբադրություններն են մեզանում՝ «Հավատ ունիս՝ շատ կապրիս» և «Անհավատ բանին մի հավատա» ասացվածքները⁴:

Վերոհիշյալ և նույն կարգի կրոնա-բարոյախոսական պատգամների հետ միասին, Ավետարանը նյութ է տվել նաև ոչ քիչ թվով աշխարհիկ բնույթի առածների ու ասացվածքների: Ահա մի քանի նմուշ գրանցից.

«Ժրան աչքի գերանը թողած, ուրիշի շտին է ման գալի», «Ժրան աչքի գերանը չի տեսնում, խալխի աչքի մազն ա տեսնում», ՀԱ, 80 (ըստ Նոր կտակարանի՝ «Հան նախ գգերանդ յականէ քումմէ, եւ ապա հայեսցիս հանել զշիզն յականէ եզրօր քոյ», Մատ., Է):

«Բերանը սրտին էվելցուկը կը գուրցէ», ՀԱ, 117 (ըստ Նոր կտակարանի՝ «Ի յակելուածոյ սրտի խօսի բերան», Մատ., ԺԲ): «Ուղտը կուլ կուտան, մժղուկը կը քամեն», ՀԱ, 190 (ըստ Նոր կտակարանի՝ «ԳՄժղուկս քամէք և զուղտս կլանէք», Մատ. ԻԳ):

«Ծառն իր պտղեն կը ճանաչվի», ՀԱ, 129 (ըստ Նոր կտակարանի՝ «Ծառի պտղոյ իւրմէ ճանաչի», Դու., Զ): «Լացի վիրջը ուրախութիւն է», ՀԱ, 157 (ըստ Նոր կտակարանի՝ «Երանի որ լան այժմ, զի ծիծաղեսցին», Դուկ., Զ) և այլն:

¹ Նոր կտակարան, Ավետարան ըստ Մատթեոսի, գլուխ Ժ:

² «Հայկական առածանի», էջ 106:

³ Նոր կտակարան, Ավետարան ըստ Մատթեոսի, գլուխ ԺԷ:

⁴ «Հայկական առածանի», էջ 152:

Աստվածաշնչից փոխ առնված իր առածների ու ասացվածքների մեջ՝ հայ ժողովուրդը ընդհանուր առմամբ հավատարիմ ու հարազատ է մնացել վերջիններիս հիմքն հանդիսացող ասույթների բովանդակությանն ու էական իմաստին, և խմբագրել ու փոխել է զլիսավորապես դրանց ձևը (լեզուն, ոճը)։ Սակայն եղել են դեպքեր էլ, երբ նա երկրայությամբ ու քննադատությամբ վերաբերվելով «Ավետարանի կողին գրված» այս կամ այն խոսքի գաղափարական բովանդակությանը, փոխել է այն, գնելով նրա մեջ նոր իմաստ ու ըմբռնում։

Այսպես, օրինակ, Աստվածաշնչյան «Աստուած ողորմած է» հայտնի արտահայտությունը¹, որը մեղանում տարածված է եղել «Աստված ողորմած է», «Աստուց մինձ, օղորմութիւնը շատ», «Աստո՞ծ մե՞ծ աս, ողորմութիւնը հազար» և այլ տարածված ձևերով², ունի նաև՝ «Աստված ողորմած է ըսողը անոթի կը մնաս», «Աստված ողորմածը՝ խեղձ մարդը մոգոնած է» այլիմաստ ձևերը³, որոնց բովանդակությունը տրամագծորեն հակադիր է ասածու ողորմածության վերաբերյալ եղած կրոնական ըմբռնմանը և դրսևորում է աշխատավորական խավերի մեջ խմբովող ավելիատական տրամագրությունները։

Ոչ պակաս բնորոշ մի ուրիշ օրինակ է՝ «Աստված արու և էգ արար, բա վարդապետներին ո՞վ արար»⁴ ժողովրդական սրամիտ հարցում-ասացվածքը՝ հորինված նոր կտակարանի՝ «Աստուած արու և էգ արար»⁵ արտահայտության կապակցությամբ, որի մեջ բացահայտված է ժողովրդի բացասական վերաբերմունքը հոգևոր պաշտոնյաների նկատմամբ։

Նոր կտակարանից ծագող «Համբերությունը կյանք է» վերևում հիշված ասացվածքի հետ միասին, հայ ժողովուրդը ստեղծել ու գործ է ածել նաև «Ավելի համբերությունը իշի մարտիրոսություն է»⁶ ասացվածքը, որի մեջ դրսևորվել է սպառված համբերությամբ ժողովրդի մարդկանց ընդվզումը գործնական կյանքում իրեն շարդարացրած ավետարանական պատգամի դեմ։

Աստվածաշնչից հետո, հայկական առածների ու ասացվածքների համար կարևոր ազդյուր են հանդիսացել անտիկ աշխարհի նշանավոր իմաստասերներից՝ Արիստոտելի, Սոկրատի, Պլատոնի, էպիկուրի, Դիոգենեսի և մյուսների ասույթները կամ աֆորիզմները, որոնք մեղանում հայտնի են եղել «արտաքնոց» կամ «Նախնի իմաստասիրաց» «բանք» ընդհանուր կոչումով («Բանք խրատականք», «բանք իմաստասիրաց», «բանք խրատուց» և այլն)։

Հիշյալ հեղինակների ամբողջական գործերի հետ միասին այդ «բանքերը» շատ վաղ շրջանում (5—6-րդ դարեր)⁷ թարգմանվել են հայերեն և մեծ ու փոքր շարքերով, ձեռագրից-ձեռագիր ու դարից-դար անցնելով հասել են մինչև մեր օրերը⁸։

¹ Հին կտակարան, Բ օրենք, գլուխ Գ։

² «Հայկական առածանի», էջ 149։

³ Նույն տեղում, էջ 152։

⁴ Նույն տեղում, էջ 154։

⁵ Նոր կտակարան, Աւետարան ըստ Մարկոսի, գլուխ Ժ։

⁶ «Հայկական առածանի», էջ 106։

⁷ Հ. Հ ա կ ո վ ո ս ս, Վ. Տ ա շ յ ա ն, Մատենադարանի մանր ուսումնասիրությունը, մասն Ա, Վիեննա, 1895, էջ 213—218։

⁸ Միայն Երևանի Պետական Մատենադարանում այդ շարքերի թիվը 50-ից ավելի է։ Ըստ իրենց գրչության ժամանակի դրանք վերաբերում են 13—19-րդ դարերին։ Առանձնապես շատ են 17—18-րդ դարերի ձեռագրերը։

Քննության առարկա ստեղծագործությունները աչքի են ընկնում իրենց բաղմազան ու հետաքրքիր բովանդակությամբ, արծարծած՝ հասարակական, բաղաբական, բարոյական, կենցաղային խնդիրներով (իշխանություն, օրենք, ունեցվածք, փող, իմաստություն, ուսում, բարեկամություն, արիություն, դաստիարակություն, պատիվ, փառք, բախտ, գեղեցկություն, կյանք, մահ): Նրանց մեջ սուր քննադատության է ենթարկված մարդկային ազահությունը, շողոքորթությունը, երեսպաշտությունը, խորամանկությունն ու նենդությունը, զրվատված են ազնվությունն ու արդարությունը, շիտակությունն ու անաշտությունը և այլն: Ունենալով սեղմ ծավալ, ժողովրդական բառ ու բանն հիշեցնող պատկերավոր ու աֆորիստական ձև, նրանք հեշտ ընկալվել ու արմատ են բռնել մարդկանց հիշողության մեջ:

Անտիկ աշխարհի իմաստասերների «Բանք»-երի հայ գրչագիր մատյաններում գրաված մեծ տեղը բացատրվում է նրանց բովանդակության ու ձևի նըշված հատկություններով: Նույն այդ հատկությունների շնորհիվ էլ նրանք գրչագիր մատյաններից թափանցել են նաև ժողովրդական բանավոր խոսքի սահմանները, մտել հասարակական ավելի լայն շրջանների մեջ և բերանից-բերան ու սերնդից-սերունդ հաղորդվելով ու փոփոխվելով վեր են ածվել ժողովրդական առած-ասացվածքների: Վերջիններիս մի շարք նմուշները մենք գտնում ենք Հայաստանի տարբեր շրջաններում և հայաբնակ զանազան վայրերում գրի առնված առածների մեջ: Բերենք մի քանի օրինակ.

«Աղքատը հացի կարոտ է, հարուստը՝ ամեն բանի», ՀԱ, 7 (ըստ Արիստոտելի՝ «Աղքատութիւն բազում ընչից է կարօտ, իսկ ազահութիւն ամենայնի», Սոփ.¹, 24):

«Հացացնողիդ կշտին կաց, ծիծաղացնողից փախ», կամ՝ «Նստիր էնոր կուշտ, որ լացու, մը նստիր էնոր կուշտ՝ որ խնդացու», ՀԱ, 127 (ըստ Պլուտարքոսի «Խնդող պարտ է ընդ՝ արտմեցուցանելն, քան ընդ շողմողելն», Սոփ., 42):

«Ժր դաղըրը (հարզը) չգիտցողը, ուրիշինը ո՞նց կիմանա», ՀԱ, 126 (ըստ նույնի՝ «Որ վասն անձին անբարի խորհի, այլում բարի ոչ կարէ խորհել», Սոփ., 9):

«Ճղլղանից շին վախենա, սուս ու փուսից կը վախենան», ՀԱ, 72 (ըստ Սոկրատի՝ «Ի լուելութենէն պարտ է առավել երկնշել, քան թէ ի ձայնէն», Սոփ., 37):

«Սրտանց բարեկամը սև օրվան համար ա» կամ «Բարեկամը նեղ օրին կը հանչցվի», ՀԱ, 9 (ըստ Նրինոսի՝ «Բժիշկ և բարեկամ զայն համարեա, որ ի նեղութեան օգնել կարեն», Սոփ., 50) և այլն:

Հայկական առածների ու ասացվածքների համար աղբյուր ծառայած մյուս հնագույն գրավոր հուշարձաններից, անհրաժեշտ է հիշատակել նաև Խիկար իմաստունի հայանի «Պատմությունը», ուր նկարագրված է Ասորեստանի Սենեփրիմ արքայի նախարար ու դպիր՝ խորագետ ու բազմահմուտ Խիկարի կյանքը և բերված են նրա բաղմաթիվ՝ կենսական, բարոյագիտական, կենցաղային ու այլ կարգի խրատները ուղղված իր որդեգիր Նաթանին: Կրելով իր վրա ավան-

¹ Այս և հաջորդ «Բանք»-երը բերում ենք «Սոփերը հայկական»-ի Ա. գրքից (1853 թ. Վենետիկ), ուր «Բանք խրատուց նախնի իմաստասիրաց» ընդհանուր վերնագրի տակ ազգագրված են բաղմաթիվ այդպիսի «Բանքեր» (էջ 9—70), որոնք բազմաթիվ են՝ «հինգ և ավելի» գրչագիր մատյաններից:

դական բանահյուսության անժխտելի կնիքը, գրավոր այս հուշարձանը իր մի շարք մոտիվներով սերտորեն կապված է Հին ու Նոր կտակարանների հետ: Ակնհայտ ու աներկրայելի է հատկապես Խիկարի խրատների և Հին ու Նոր կտակարանների մեջ առկա առակների նմանությունը: Որոշ առնչակցություն է նկատված նաև Խիկարի «Պատմության» և «Հաղար ու մեկ գիշերներ» հայտնի հեքիաթաշարքի մեջ:

Նախ Արևելքում, ապա նաև եվրոպական ազգերի մոտ լայն տարածում գտած այս երկը շատ հնուց ժողովրդականություն է վայելել նաև Հայաստանում: Թեև մինչև այժմ չի պարզված Խիկարի «Պատմության» հայերեն թարգմանության թվականը, բայց այն ընդհանուր առմամբ համարվում է մի հին բնագրի (ասորի կամ հույն) թարգմանություն, հար և նման հայերեն ուրիշ շատ հին թարգմանությունների¹:

Խիկար իմաստունի «Պատմության» Հայաստանում վայելած մեծ ժողովրդականության մասին են վկայում աշխարհի զանազան մատենագրարաններում չքված նրա բազմաթիվ հայերեն գրչագիր օրինակները և մասնավորապես Երևանի Պետական Մատենագրարանում պահպանված նրա մի քանի տասնչափ ձեռագրերը՝ «Խրատք Խիկարայ իմաստնոյ, զոր ետ քրոջ որդոյն իւրոյ Նաթանայ» և ուրիշ վերնագրերի տակ, որոնք վերաբերում են 14, 17, 18 և 19-րդ դարերին:

Այդ են վկայում նաև Խիկարի «Պատմության» մի շարք հայերեն հրատարակությունները՝ լույս տեսած զանազան ժամանակ (1708, 1731, 1792, 1820, 1834, 1857, 1898 թթ.) զանազան վայրերում (Պոլիս, Քիֆլիս, Լոնդոն):

Հարուստ ու բազմազան է Խիկար իմաստունին վերագրված խրատների բովանդակությունը: Նրանց մեջ սրամտորեն մերկացված է մասնավոր սեփականատիրական կարգերում իշխող հասարակական կարծիքի դասակարգային աշատու ու կողմնակալ բնույթը, դատապարտված են կովարար ու արյունատուշտ, ազահ ու աչքածակ, տգետ ու ամբարտավան մարդիկ, մեծարված ու զնահատված են խելոքներն ու իմաստունները, վեր է հանված խոհեմությունը, համեստությունը և մարդկային այլ առաքինություններ:

Ինչպես նշվեց վերևում, Հայաստանում մեծ տարածում է ունեցել Խիկարի «Պատմությունը», իսկ նրա հերոսը վայելել է լայն ժողովրդականություն ու համբավ: Խելոք մարդուն բնորոշելու համար մեզանում հաճախ ասել են՝ «Խիկարի պես իմաստուն է», «Խիկարի խելքն ունի», «Խիկարի պես խելացի խրատներ կուտա», «Թե հերը Սողոմոն իմաստունն է, տղեն Խիկարի խելքն ունի» և այլն²:

Ըստ այսմ էլ Խիկարի խրատները դարձել են ժողովրդական առածներ ու ասացվածքներ և իբրև այդպիսիք մտել հասարակական շրջանառության մեջ:

Վաղարշապատի, Աշտարակի, Օշականի, Շիրակի, Ախալցխայի, Քիֆլիսի, Ջանգեղուրի, Ղարաբաղի, Պոլսի, Ալաշկերտի, Վանի, Մոկսի, Բուլանխի, Դիարբեքիի հայերի կողմից ասված Խիկարյան այդպիսի առած-ասացվածքներից են հետևյալները և բազմաթիվ ուրիշ նմաններ:

¹ Հ. Հ ա կ ո վ Ր ո ս, Վ. Տ ա շ յ ա ն, Մատենագրական մանր ուսումնասիրությունը, մասն երկրորդ, Վիեննա, 1901, էջ 123—128:

² Սո. Մ ա լ ի ա ս յ ա ն ց, Հայերեն բացատրական բառարան, հատոր Բ, Երևան, 1944, էջ 263 և այլուր:

«Աղբրտին տղան օձ կերավ, քսին՝ անօթի էր. հարքստին տղան կերավ, քսին՝ դեղ էր» կամ՝ «Հարուստ մարդը օձ կերավ, ասին՝ դեղ ա, աղքատը կերավ, ասին՝ սոված ա», ՀԱ, 6 (ըստ Խիկարի՝ «Մեծատան որդին թէ օձ ուտէ՝ կասեն թէ վասն բժշկութեան կերաւ և թէ աղքատն ուտէ՝ կասեն թէ սովալլուկ մեռանելոյն կերաւ», ԳՊ, 102)¹:

«Իմաստունի հետ քար քաշե, հիմարի հետ փլավ մի ուտի» կամ՝ «Եկելոք մարդու հետ քար կրելը լավ է, քանց գժի հետ փլավ ուտելը», ՀԱ, 58 (ըստ Խիկարի՝ «Վաւ է իմաստուն մարդոյն հետ քար կրելն, քան զանգետին հետ նիստ՝ որ ասեն՝ թէ եկու ի վեր», ԳՊ, 94):

«Ինչ որ ասես, էն կը լսես», ՀԱ, 91 (ըստ Խիկարի՝ «Մի ասեր և մի լսեր», ԳՊ, 108):

«Աչքածակի աչքը մենակ հողով կը կշտանա», ՀԱ, 69 (ըստ Խիկարի՝ «Աչք մարդոյ ազահ է, ոչ կշտանայ զանձով՝ մինչև լցւի հողով», ԳՊ, 96):

«Վարը նստի, որ վերեր քեզ տեղ տան», ՀԱ, 55 (ըստ Խիկարի՝ «Ի վայր նիստ՝ որ ասեն՝ թէ եկու ի վեր», ԳՊ, 94):

«Արին թափողը՝ արնով էլ կէթա», ՀԱ, 93 (ըստ Խիկարի՝ «Մի հեղուք զարին մարդոյ, զի մի այլքն հեղձցեն զարին քո», ԳՊ, 94):

Այսպես և շատ ուրիշներ:

Կարելի է հիշատակել ուրիշ գրավոր հուշարձաններ ևս, որոնք նյութ են տվել հայկական առածներին, սակայն դրանց դերը ավյալ գեպքում երկրորդական է, ուստի բավարարվենք բերվածով:

Քննության առարկա գրավոր ասույթների կամ աֆորիզմների ժողովրդականացման գործում, քացի այդ ասույթները կամ աֆորիզմները պարունակող երկերի հայերեն թարգմանություններից, զգալի դեր են խաղացել նաև տարբեր դարերի հայ պատմիչներն ու գրողները: Իրենց գրվածքներում զանազան առիթներով մեջ բերելով հիշյալ ասույթները կամ աֆորիզմները, նրանք դրանով իսկ նպաստել են վերջիններիս տարածմանը՝ դառնալով յուրահատուկ միջնորդներ:

Հայ պատմիչների ու գրողների պատմա-հայրենասիրական ու այլ տիպի գործերի ընդհանուր բովանդակության հետ այդ ասույթները կամ աֆորիզմները գրագետ մարդկանց միջոցով թափանցել են ժողովրդի մեջ և ստեղծագործաբար յուրացվել նրա կողմից: Այսպես, օրինակ.

Հին կտակարանի՝ «Որ փորէ խորխորատ ընկերի իւրում՝ ինք լցցէ զնա» հայտնի առակը գտնում ենք՝ Եղիշեի, Գրասխանակերտցու և Ուխտանեսի մոտ («Նոցա էր փորեալ զխորխորատ, դուք ընդէ՛ր լցէք յառաջագոյն», «Եւ այսպէս դուքն զոր եւ փորեաց եւ պեղեաց Հասան, ի նոյն ընկլուղաւ զոր եւ գործեաց», «Գուրն զոր փորեաց եւ պեղեաց՝ ինքն անկցի ի խորխորատն» ձևերով)²:

Հայ ժողովրդի մեջ այս առակը, ինչպես նշվեց վերևում, տարածված է՝ «Ուրիշի հոր փորողը, ինքը կընկնի մեջը» և այլ նմանակներով³:

Խիկարի ոչ պակաս հայտնի՝ «Որդեակ, եղեր ինձ որպես կացին՝ որ կտրէր

¹ «Գիրք պատմութեան որ կոչի Պղնձէ քաղաք և Բանք խրատականք և օգտակարք Խիկարայ իմաստնոյ, և այլ բանք պիտանիք», Կ. Պոլիս, 1792:

² Եղիշէ, Վենետիկ, 1889, 42, Հ ո վ հ. կ թ դ., Երուսաղեմ, 1867, 241, Ու խ տ ա ն է ս, Էջմիածին, 1871, 74:

³ «Հայկական առածանի», էջ 10:

զծառն: Ասէ ծառն. եքէ յինէն շէիր՝ ոչ յաղքէիր դու» խրատը, Վարդան Այգեկցու առակներից մեկի մեջ օգտագործված է հետևյալ ձևով. «Հիւսուեք մտան ի մայրիս եւ սկսան կոտորել զծառ եւ զտունկ. եւ նորա հառաչելով ասեն՝ Զի՞նչ է այս զոր գործեն ընդ մեզ: Եւ նոճին ասէ. Վ՛այ է մեզ, ով եղբարք, զի ի մեզանէ (է) որ կարէ զմեզ. զի կոթն ի մայրոյս է»¹:

Հայ ժողովրդի մեջ երկարյան վերորերջալ խրատը գործածվել է՝ «Ծառը զանգամ զնաց ասածու մոտ կացնիցը որ իրան կըտրում ա, ասեց՝ կոթը քեզանից ա», «Ծառը կացնի կոթ չը տար, իրան մահ ու մեռ շըկար» և այլ նմանակներով²:

Այսպես և շատ ուրիշներ:

Բերված փաստերը ակնառու կերպով ցույց են տալիս աստվածաշնչյան և մյուս գրավոր ասույթների ու մեր բազմաթիվ ժողովրդական առած-ասացվածքների միջև գոյություն ունեցող նմանությունները:

Ճիշտ չէր լինի կարծել, թե այդ բոլոր նմանությունները այն սովորական դուզադիպություններից են, որպիսիք հաճախ հանդիպում են և՛ գրականության և՛ մանավանդ ժողովրդական բանահյուսության մեջ: Նմանօրինակ առանձին դուզադիպությունների հնարավորությունն, իհարկե, չի կարելի բացառել: Սակայն ավյալ դեպքում մենք գործ ունենք ոչ թե այդպիսի մոտավոր, սովորական դուզադիպությունների, այլ, հիմնականում, բառացի ու տեքստուալ համընկումների ու նույնությունների հետ:

Աստվածաշունչը, անտիկ աշխարհի իմաստասերների «Բանքերը» և երկարի «Պատմությունը» միջազգային բնույթի այն գրավոր սկզբնաղբյուրներն են, որոնց զգալի ազդեցությունը դիտված է թե՛ արևելյան և թե՛ եվրոպական ժողովուրդների ավանդական բանահյուսության և բառ ու բանի վրա:

Ուրիշ ժողովուրդների հետ միասին հայ ժողովուրդը ևս յուրացրել է բնություն առարկա գրավոր հուշարձանների միջոցով իրեն հասած հին երբայցիների և հնադարյան մի երկու ուրիշ ազգերի (ասորիներ, հույներ) թեավոր խոսքերն ու պատկերավոր արտահայտությունները և ստեղծագործաբար վերամշակելով դրանք մտցրել է իր բնաշխարհիկ առածների ու ասացվածքների շարքը:

Այդ խոսքերի ու արտահայտությունների մեջ նա գտել է իրեն հուզող հասարակական, բարոյական, կենցաղային, կրոնական շատ հարցերի պատասխանը, արտահայտված ժողովրդական մտածողությանն հատուկ հարադատ ու հասկանալի ձևերով:

¹ Ն. Մ ա ո, Ժողովածույր առակաց Վարդանայ, հատ. Բ, 123:

² «Հայկական առածանի», էջ 10: